

การศึกษาวิเคราะห์ ‘วิมุตติญาณทัสสนะ’
ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

An Analytical Study of ‘Vimuttiñāṇadassana’
In the Theravāda Buddhist Scriptures

รศ. ดร.วิไลพร สุจริตรธรรมกุล

Assoc. Prof. Dr.Wilaiporn Sucharithamkul

ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ ม.เกษตรศาสตร์

Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Kasetsart University.

Email: wilaiporn.su@ku.th

ผศ. ดร.บารมี อริยะเลิศเมตตา

Asst. Prof. Dr.Baramee Ariyalertmetta

ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ ม.เกษตรศาสตร์

Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Kasetsart University.

Email: baramee.a@ku.th

ประภัสสร นพฤทธิ์

Praphatsorn Noppharit

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

DCI Center for Buddhist Studies.

Email: paoprphatsorn@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 18 กรกฎาคม 2568

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 23 กรกฎาคม 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 16 สิงหาคม 2568

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 27 สิงหาคม 2568

บทคัดย่อ

คำว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ” เป็นธรรมะที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม มักเป็นที่เข้าใจว่า วิมุตติญาณทัสสนะเป็นคุณวิเศษของพระอรหันต์ ที่ละกิเลสได้ทั้งหมดแล้วเท่านั้น อย่างไรก็ตามในพระไตรปิฎกไม่ปรากฏคำอธิบายเรื่องนี้ไว้โดยเฉพาะ และปัจจุบันการศึกษาเรื่องนี้ยังมีน้อย จึงมีองค์ความรู้เรื่องนี้ไม่มากนักและขาดการอธิบายที่ละเอียดครบถ้วนมากกว่าการให้นิยามดังกล่าว

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะจากพระไตรปิฎก ด้วยวิธีการวิจัยคัมภีร์ วิจัยเชิงคุณภาพ และการวิเคราะห์ตีความเนื้อหา เพื่อให้เกิดความรู้ที่สามารถอธิบายเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะอย่างเป็นหมวดหมู่ มีความชัดเจน และง่ายต่อการศึกษาทำความเข้าใจมากยิ่งขึ้น โดยการศึกษาครั้งนี้มีขอบเขตการวิจัยที่มุ่งเน้นในพระไตรปิฎกและอรรถกถาของเถรวาทเป็นหลัก และศึกษาจากเอกสารชั้นหลังที่เกี่ยวข้อง อันจะเป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจศึกษาธรรมะหรือต้องการค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องนี้สืบไป

ผลการวิจัยพบว่า วิมุตติญาณทัสสนะเป็นคุณวิเศษที่สามารถทบทวนและรู้ถึงธรรมที่ละได้และที่ยังละไม่ได้ ซึ่งเกิดขึ้นได้ในบุคคลตั้งแต่ระดับกัลยาณปุถุชนที่มีเป้าหมายจะบรรลุธรรมและการบรรลุธรรมในระดับโสดาบันบุคคล ระดับสกิทาคามีบุคคล ระดับอนาคามีบุคคล ไปจนถึงระดับอรหันตบุคคล การศึกษาครั้งนี้จึงมีส่วนในการสร้างความเข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นเกี่ยวกับกระบวนการบรรลุธรรมและการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา.

คำสำคัญ: วิมุตติญาณทัสสนะ ปัจจเวกขณญาณ พระอรหันต์ ธรรมชั้น

Abstract

The term *Vimuttiñāḍassana* refers to a Dhamma concept associated with the realization of spiritual liberation. It is commonly understood as a superior attribute exclusive to arahants, those who have entirely eradicated defilements. However, the *Tipiṭaka* does not provide a specific definition or comprehensive explanation of this concept. Moreover, contemporary studies on *Vimuttiñāḍassana* remain limited, resulting in a lack of detailed and structured knowledge beyond basic definitions.

This research article aims to explore and compile information on *Vimuttiñāḍassana* (vision of liberation) from the *Tipiṭaka*. By Utilizing doctrinal textual research methods, qualitative research approaches, and interpretive content analysis, the study seeks to systematically present the concept of *Vimuttiñāḍassana* in a clear and accessible manner. The primary sources for this investigation include the *Tipiṭaka* and Theravāda commentarial literature, supplemented by relevant later documents. The outcomes of this research are intended to benefit those interested in Dhamma studies and to support further scholarly inquiry into this subject.

Findings indicate that *Vimuttiñāḍassana* refers to a reflective cognitive faculty that enables practitioners to discern which defilements have been eliminated and which remain. Challenging conventional perspectives, this faculty can manifest across varying levels of spiritual attainment—from virtuous lay practitioners (*kalyāṇaputhujjana*) who aspire to realize the Dhamma, to stream-enterers (*sotāpanna*), once-returners (*sakadāgāmi*), non-returners (*anāgāmi*), and arahants. This study contributes to a more nuanced understanding of the process of spiritual realization and Buddhist meditative practice.

Keywords: *Vimuttijñāḍassana*, *Paccavekkhaṇañāṇa*, Arahant, *Dhammakhandha*

1. บทนำ

การบรรลุลหรรณเป็นจุดมุ่งหมายอันสูงสุดของพระพุทธรศาสนา แต่เป็นเรื่องยากที่จะทำความเข้าใจและไม่สามารถปฏิบัติให้บรรลุได้โดยง่าย จึงเป็นเรื่องที่รู้ได้เฉพาะตัวผู้บรรลุลหรรณเองเท่านั้น การอธิบายเรื่องการบรรลุลหรรณที่เป็นลายลักษณ์อักษรอย่างชัดเจนนั้นหาได้ยาก การค้นคว้าในพระไตรปิฎกก็ไม่พบการอธิบายไว้มากนัก และแม้จะอาศัยคำอธิบายในอรรถกถาที่อาจไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ เนื่องด้วยเป็นเรื่องของการปฏิบัติ การศึกษาในทางปริยัติจึงทำได้เพียงระดับหนึ่ง

“วิมุตติญาณทัสสนะ”¹ เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติภาวนาขั้นสูงและการบรรลุลหรรณ หากสามารถทำความเข้าใจเรื่องนี้ได้ก็จะช่วยให้เข้าใจเรื่องการบรรลุลหรรณได้มากขึ้น อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่ามีหมวดธรรมใดที่อธิบายเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะไว้โดยเฉพาะ จากการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องมีวิทยานิพนธ์ของพระครูสุนทรกาญจนาคม (สุพจน์ สุพพกิจ) ได้กล่าวไว้ว่า

โดยสรุป คำว่าวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ปัญญาที่รู้แจ้งว่าหลุดพ้นแล้วจากกิเลส โดยตรง คือ ปัจจเวกขณญาณ ของพระอริยบุคคล สูงสุด คือ ของพระอรหันต์ ดังนั้น คำว่า การเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ คือ กล่าวโดยนัยสูงสุด คือ ปัญญาของพระอรหันต์ที่พิจารณาถึงกิเลสที่ได้ละแล้วหมดไม่เหลืออีกนั่นเอง วิมุตติ จึงมุ่งหมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสแล้ว ที่เป็นอรรถัตถผลจิตเป็นต้น ส่วนวิมุตติญาณทัสสนะ มุ่งหมายถึง ปัญญาที่เกิด หลังจาก อรรถัตถผลจิตเกิดพิจารณาว่ากิเลสทั้งปวง ละได้แล้วไม่เหลืออีก วิมุตติเป็นโลกุตตระ เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ผู้ที่มีปัญญาถึงความเป็นพระอรหันต์แล้วนั่นเอง²

-
1. คำว่า วิมุตติญาณทัสสนะ มีการสะกด 2 รูปแบบ คือ “วิมุตติญาณทัสสนะ” เป็นการสะกดแบบบาลี และ “วิมุตติญาณทัสสนะ” เป็นการสะกดแบบสันสกฤต ในบทความนี้จะขอใช้คำว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ” เพราะสืบค้นได้เนื้อหาจำนวนมากกว่า
 2. พระครูสุนทรกาญจนาคม. “ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติสัมปชัญญะสูตร.” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559), 33.

จากการสรุปดังกล่าวทำให้เข้าใจได้ว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ” คือปัญญาในการพิจารณาความหลุดพ้น ที่เป็นคุณวิเศษของอริยบุคคลระดับพระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหมดแล้วเท่านั้น อย่างไรก็ตามการหลุดพ้นจากกิเลสมีหลายระดับ ทั้งการดับกิเลสสังโยชน์เบื้องต่ำ-เบื้องสูง หรือในระดับโสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามีบุคคลที่ยังหลงเหลือกิเลสบางประการอยู่

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาและพบว่าในอรรถกถาได้กล่าวไว้ว่า วิมุตติญาณทัสสนะเป็นโลเกียะ³ และวิมุตติญาณทัสสนะเป็นพื้นฐานมีตั้งแต่ระดับปฐมฌาน⁴ ดังนั้นจึงทำให้เกิดสมมติฐานใหม่ว่า วิมุตติญาณทัสสนะอาจจะไม่ได้มีอยู่เฉพาะระดับพระอรหันต์เท่านั้น

ผู้เขียนจึงค้นคว้าความหมายที่แท้จริงของวิมุตติญาณทัสสนะเพิ่มเติม รวมไปถึงการเกิดและการเข้าถึงวิมุตติญาณทัสสนะในการบรรลุธรรมขั้นต่าง ๆ โดยผู้เขียนได้ศึกษาจากการสืบค้นคำว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ” และ “วิมุตติญาณทัสนะ” ในการสืบค้นพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและอรรถกถาจากฉบับมหาหมกุฎราชวิทยาลัย จากนั้นได้นำมารวบรวมเป็นหมวดหมู่เพื่อง่ายต่อการศึกษาและสรุปผล รวมถึงเชื่อมโยงข้อมูลต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะมากขึ้น และเกิดความชัดเจนว่าวิมุตติญาณทัสสนะเกิดเฉพาะในระดับชั้นอรหัตตผลเท่านั้นหรือไม่อย่างไร

2. ภาพรวม “วิมุตติญาณทัสสนะ” ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา

คำว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ” (Vimutti-ñāṇa-dassana) นี้ มักจะปรากฏอยู่กับเรื่องการบรรลุธรรม หรือการปฏิบัติวิปัสสนา รวมถึงการปฏิบัติตนของพระภิกษุ ซึ่งมีบริบทแตกต่างกันออกไปตามแต่เนื้อความ เมื่อสืบค้นคำว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ”⁵ พบว่ามีคำว่าวิมุตติญาณทัสสนะปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก 1 แห่ง, พระสุตตันตปิฎก 48 แห่ง และพระอภิธรรม 2 แห่ง รวมทั้งสิ้น 51 แห่งโดยปรากฏร่วมกับคุณธรรม

3. ส.ศ.อ. 25/131 (ไทย.มมร).

4. ที.ปา.อ. 15/210 (ไทย.มมร).

5. จำนวนพระสูตรในการสืบค้นนับเฉพาะคำที่สะกด “วิมุตติญาณทัสสนะ” ที่เป็นคำโดด ไม่สมาส และสนธิกับคำอื่น และไม่นับในอรรถกถา

คุณวิเศษอื่น ๆ เป็นกลุ่มคำ เมื่อจำแนกแยกแยะบริบทของแต่ละกลุ่มคำพบว่ามีความแตกต่างและความสอดคล้องกันบางประการ จึงพิจารณาจำแนกกลุ่มคำที่พบออกเป็น 3 หมวด คือ

2.1 หมวดธรรมชั้น

2.1.1 ธรรมที่ภิกษุควรปฏิบัติ (กถาวัตถุ 10 ประการ)

ประกอบด้วยกลุ่มคำ 10 คำ ได้แก่ ความมกน้อย ความสันโดษ ความสัจ ความไม่คลุกคลีกัน การปรารภความเพียร ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ซึ่งปรากฏอยู่ใน พระสูตรตันตปิฎก 8 พระสูตร ยกตัวอย่างเช่น รตนสูตร มหาโคตมสูตร ปฐมกถาวัตถุสูตร เป็นต้น เนื้อความในพระสูตรกล่าวถึงสิ่งที่พระภิกษุควรปฏิบัติทั้ง การคิด การพูดและการกระทำ เป็นดั่งแบบแผนในการฝึกตนของพระภิกษุ โดยรวมธรรมชั้น 5 ประการเข้าไว้ด้วย

2.1.2 ธรรมชั้น 5 ประการ

ประกอบด้วยกลุ่มคำ 5 คำ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก 20 พระสูตร และในพระอภิธรรม 1 พระสูตร ยกตัวอย่างเช่น สังคีตสูตร, การวสูตร และสีลสูตร เป็นต้น มีเนื้อความกล่าวถึงธรรม 5 ประการอันเป็นคุณสมบัติของภิกษุผู้ฝึกตนมาดีแล้ว ดังข้อความตอนหนึ่งในสีลสูตร ว่า “ภิกษุประกอบด้วยธรรม 5 ประการนี้แล ย่อมเป็นผู้ควร แก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก” มีนัยเป็นคุณสมบัติของพระภิกษุ ต่างจากหัวข้อ 2.1.1 ที่มีนัยเป็นการปฏิบัติมากกว่า

2.2 หมวดธรรมที่เป็นปัจจัยแก่การเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ

ประกอบด้วยกลุ่มคำ 11 คำ ได้แก่ ศีล อวิปปฏิสาร ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิราคะ และวิมุตติญาณทัสสนะ ปรากฏในพระวินัยปิฎก 1 พระสูตร และปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก 15 พระสูตร ยกตัวอย่างเช่น สติสัมปชัญญสูตร, กัมมัตถยสูตร, เจตนากรณียสูตร และปฐมอุปนิสสูตร เป็นต้น ใน

หมวดนี้กล่าวถึงธรรมที่เกิดขึ้นอย่างเป็นลำดับต่อเนื่องกันของเส้นทางการเข้าถึงธรรม เกิดโดยอาศัยอานิสงส์ของธรรมที่เกิดขึ้นก่อน ซึ่งจะกล่าวถึงศีลเป็นลำดับต้นว่าทำให้เกิดอวิปปฏิสาร เมื่อมีอวิปปฏิสารจึงเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์จึงเกิดปิติไล่ลำดับไปจนถึงลำดับสุดท้ายคือเมื่อมีวิราคะจึงเกิดวิมุตติญาณทัสสนะได้

2.3 หมวดที่เกี่ยวข้องกับปัจจเวกชนญาณ

ในชั้นอรรถกถาปรากฏคำอธิบายที่น่าสนใจไว้ว่า วิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจเวกชนญาณ เป็นการอธิบายคำว่าวิมุตติญาณทัสสนะโดยเปรียบเทียบความหมายจากคำอื่น ทำให้เข้าใจได้ว่าวิมุตติญาณทัสสนะมีลักษณะเช่นเดียวกันกับ ปัจจเวกชนญาณ ซึ่งจากการสืบค้นพระไตรปิฎกฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ปรากฏมีอรรถกถาจำนวน 16 พระสูตรที่กล่าวถึงเรื่องนี้ (รายละเอียดในหัวข้อที่ 3)

ทั้งนี้กลุ่มคำที่มีคำว่า วิมุตติญาณทัสสนะ ในหมวดที่ 1 และ 2 ปรากฏอยู่ในชั้นพระไตรปิฎก ส่วนกลุ่มคำหมวดที่ 3 พบในชั้นอรรถกถาอธิบายเนื้อหาในพระไตรปิฎก ซึ่งสร้างความเข้าใจและช่วยตีความเนื้อหาจากชั้นพระไตรปิฎกให้เข้าใจความหมายง่ายและชัดเจนมากขึ้น ลำดับถัดไปจึงจะกล่าวถึงการสืบค้นในชั้นอรรถกถาที่อธิบายปัจจเวกชนญาณอันเชื่อมโยงกับวิมุตติญาณทัสสนะและนำไปสู่ความเข้าใจเรื่องลักษณะหน้าที่ของวิมุตติญาณทัสสนะ ที่ทำให้ง่ายต่อการศึกษาและทำความเข้าใจเนื้อหาต่อไป

3. วิมุตติญาณทัสสนะกับปัจจเวกชนญาณ

จากการศึกษาความหมายของวิมุตติญาณทัสสนะในชั้นอรรถกถาพบประเด็นที่น่าสนใจประการหนึ่งคือปรากฏคำอธิบายว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นปัจจเวกชนญาณ” หรือบางแห่งกล่าวกลับกันว่า “ปัจจเวกชนญาณ เป็นวิมุตติญาณทัสสนะ” ปรากฏในอรรถกถาจำนวน 16 พระสูตร ทำให้ทราบว่าคำว่า “ปัจจเวกชนญาณ” เป็นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันหรือคล้ายกันกับคำว่าวิมุตติญาณทัสสนะกระทั่งสามารถใช้แทนที่กันได้ ในที่นี้ขอยกตัวอย่างข้อความที่บ่งบอกว่าวิมุตติญาณทัสสนะคล้ายกันกับปัจจเวกชนญาณ โดยเลือกเฉพาะข้อความที่ไม่ซ้ำกันจาก 6 พระสูตร ดังนี้

ตารางที่ 1 ตัวอย่างข้อความที่กล่าวว่าวิมุตติญาณทัสสนะคล้ายกันกับปัจจเวกขณญาณ

ลำดับ	คัมภีร์	อรรถกถา	ข้อความที่ปรากฏ
1	วินัยปิฎก ปริวาร	จุฬสังคาม วัณณา	ปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่าวิมุตติญาณทัสสนะ.
2	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	อรรถกถาการวสูตร ที่ 2	วิมุตติญาณทัสสนะเป็นโลกียะเท่านั้น และ วิมุตติญาณทัสสนะนั้นเป็นปัจจเวกขณญาณ
3	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	อรรถกถาสีลสูตรที่ 3	วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นปัจจเวกขณญาณ.
4	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	อรรถกถาขัปปสูตร	ก็ ปัจจเวกขณญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า วิมุตติญาณทัสสนะ
5	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย	อรรถกถาปาวาสสูตร	วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นโลกียะอย่างเดียว วิมุตติญาณทัสสนะนั้น มี 19 อย่าง เพราะ เป็นปัจจเวกขณญาณ
6	พระอภิธรรมปิฎก ธาตุกถา	อรรถกถาบุคคลผู้ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ตนเป็นต้น	วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจเวกขณ ญาณ มี 19 อย่าง ⁶

จากตารางข้างต้นทำให้เข้าใจว่า วิมุตติญาณทัสสนะ กับ ปัจจเวกขณญาณ อาจเป็นสิ่งเดียวกัน หรือมีความหมายใกล้เคียงกัน ดังนั้นหากศึกษาความหมายของ ปัจจเวกขณญาณได้ ก็จะทำให้ทราบความหมายของวิมุตติญาณทัสสนะได้โดยการ เทียบเคียงกับความหมายของปัจจเวกขณญาณ นอกจากนี้ยังมีข้อน่าสังเกตที่ว่าใน อรรถกถาบางส่วน (ลำดับ 2 และ 5 ในตาราง) ระบุว่า “วิมุตติญาณทัสสนะ เป็น โลกียะอย่างเดียว” นั้นหมายความว่าวิมุตติญาณทัสสนะจะไม่ได้เกิดเฉพาะในพระ อรหันต์หรือพระอริยบุคคลเท่านั้น

-
6. ปัจจเวกขณญาณ 19 อย่าง คือ การสำรวจทบทวน 5 ประการ ได้แก่ 1. สำรวจทบทวนคุณมรรค 2. สำรวจทบทวนคุณผล 3. สำรวจทบทวนคุณกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว 4. สำรวจทบทวนคุณกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ 5. สำรวจทบทวนคุณพระนิพพาน ของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระ อนาคามี มีปัจจเวกขณะ 5 ประการนี้ แต่ของพระอรหันต์ มี 4 ประการ ไม่มีการสำรวจทบทวนคุณ กิเลสที่เหลือ (เพราะท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว) รวมทั้งหมดจึงมี 19 ประการ ศึกษาเพิ่มเติม ได้ที่ สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, พิมพ์ครั้งที่ 10, (กรุงเทพฯ: บริษัท ธนาเพรส์จำกัด, 2554), 1137–1138.

วิเคราะห์ความหมายของปัจจเวกขณะญาณ

เมื่อสืบค้นคำว่า “ปัจจเวกขณะญาณ” ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา พบว่า ปัจจเวกขณะญาณปรากฏอยู่ในข้อความที่กล่าวถึงการหลุดพ้น ของพระอริยบุคคล รวมถึงบรรลอรหัตตผลหรือการหมดกิเลส โดยมีข้อความที่อธิบายคุณลักษณะของ ปัจจเวกขณะญาณ ดังนี้

ขุททกนิกายได้กล่าว 2 ที่ โดยในที่แรกกล่าวว่า “ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณะญาณ (ญาณในการพิจารณาทบทวน)”⁷ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าปัจจเวกขณะญาณนั้นเป็นปัญญาในการเห็นธรรมหรือพิจารณาทบทวน ในที่ที่ 2 ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัจจเวกขณะญาณเป็นปัญญาในการเห็นที่อยู่ในระดับตั้งแต่โสดาปัตติมรรคจนกระทั่งถึงอรหัตตผล ตามพระสูตรดังนี้

“ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณะญาณ เป็นอย่างไร คือ ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็นมาร่วมกันในขณะที่นั้น...ในขณะที่แห่งสกทาคามีผล... ฯลฯ ในขณะที่แห่งอนาคามีมรรค... ฯลฯ ในขณะที่แห่งอนาคามีผล... ฯลฯ ในขณะที่แห่งอรหัตตมรรค... ฯลฯ...

ในขณะที่แห่งอรหัตตผล ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น มา ร่วมกันในขณะที่นั้น ฯลฯ ...ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัดเพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาธรรม ที่เข้ามาประชุมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณะญาณ”⁸

ในขณะที่มีการกล่าวในทำนองเดียวกันว่าปัจจเวกขณะญาณไม่ใช้อยู่ในระดับ อรหัตตผลเท่านั้น และเป็นส่วนที่สามารถพิจารณาเห็นว่ากิเลสได้ถูกขำไปกี่ส่วนและ เหลืออีกกี่ส่วนดังในอรรถกถาต่อไปนี้

“...ภิกษุเมื่อนี้กัณณัน อาศัยแพคืออริยมรรค เมื่อจะข้ามห้วงน้ำคือ กิเลส ข้ามกิเลสอันปฐมมรรคคือโสดาปัตติมรรคจะพึงขำ ดำรงอยู่ใน ผลจิต ในลำดับ

7. ขุ.ป. 31/14/2 (ไทย.มจร).

8. ขุ.ป. 31/65/106-109 (ไทย.มจร).

ต่อจากมรรคจิต กลับตรวจดูด้วยปัจจเวกขณญาณ ย่อมรู้ว่า บรรดาภิเลสทั้งหลาย ที่มรรคทั้ง 4 พังฆ่า ส่วนหนึ่งเราละได้แล้ว ยังเหลืออยู่อีก 3 ส่วน เมื่อประชุม อินทรีย์ พลละ และโพชนงค์เหมือนอย่างนั้น นั้นแลอีก พิจารณาสังขาร ข้ามภิเลสอันมรรคจิตที่ 2 คือสกทาคามิมรรค จะพังฆ่า แล้วดำรงอยู่ในผลจิต ในลำดับต่อจากมรรคจิต แล้วกลับตรวจ ดูด้วยปัจจเวกขณญาณย่อมรู้ว่า บรรดาภิเลสทั้งหลายที่มรรคจิตทั้ง 4 พัง ฆ่า เราละได้แล้ว 2 ส่วน ยังเหลืออยู่อีก 2 ส่วน. ฯลฯ...”⁹

จากข้อความข้างต้นได้กล่าวถึงการพิจารณาตรวจดูกิเลสที่กำจัดได้แล้วเมื่อบรรลุธรรมในแต่ละระดับกล่าวคือ เมื่อบุคคลใดบรรลุธรรมในระดับใด บุคคลนั้นจะอาศัยปัจจเวกขณญาณตรวจดูว่ากิเลสที่กำจัดได้แล้วมีกี่ส่วน และยังเหลือกิเลสอีกกี่ส่วนที่จะต้องกำจัดต่อไปเพื่อบรรลุธรรมในระดับสูงขึ้น ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ปัจจเวกขณญาณคือ ปัญญาที่ใช้ตรวจดูกิเลสที่กำจัดได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่เมื่อบรรลุธรรมในแต่ละระดับของเสขบุคคลหรืออริยบุคคล

เมื่อนำลักษณะของปัจจเวกขณญาณที่ปรากฏในอรรถกถาอาสีวิสูตรที่ 1 ข้างต้น มาเทียบเคียงตามคำกล่าวที่ว่า วิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจเวกขณญาณ อาจสรุปได้ว่า วิมุตติญาณทัสสนะ คือ ความรู้ความเห็นในการหลุดพ้นเป็นปัญญาที่ใช้ในการพิจารณาถึงกิเลสที่กำจัดไปได้แล้ว และรู้ถึงกิเลสที่ยังกำจัดไม่ได้ ซึ่งเป็นขั้นตอนหนึ่งในกระบวนการบรรลุธรรมแต่ละระดับของอริยบุคคล นอกจากนี้ยังมีอรรถกถาที่แสดงความคิดเห็นเพิ่มเติมว่า “วิมุตติญาณทัสสนะเป็นโลกียะ หรือปัจจเวกขณญาณ”¹⁰ ซึ่งอาจตีความได้ว่า ในขณะที่ยังไม่ได้เป็นอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมระดับต่าง ๆ ก็สามารถมีวิมุตติญาณทัสสนะได้

อีกทั้งยังมีสารธรรมในชั้นพระอภิธรรมที่กล่าวว่า ปัจจเวกขณญาณเป็นญาณที่รู้เห็นธรรมในระดับมานของพระโยคาวจร¹¹ และพระสูตรในขุททกนิกาย ที่แสดง

9. ส.สพ.อ. 28/391 (ไทย.มจร).

10. ส.สค.อ. 25/131 (ไทย.มจร).

11. อภ.วิ. 35/804/516 (ไทย.มจร).

ว่าผู้ปฏิบัติตั้งแต่ปฐมฌาน เรื่อยไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า ปัจจเวกขณาวสี ซึ่งอาจอยู่นอกเหนือจากระดับอริยบุคคล ตามข้อความข้างล่างนี้

สมาบัติตลาภิบุคคลออกจากปฐมฌานที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการออก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าภูฐานาวสี สมาบัติตลาภิบุคคลพิจารณาปฐมฌานที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไร ก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการพิจารณา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจเวกขณาวสี

สมาบัติตลาภิบุคคลคำนึงถึงทุติยฌาน ฯลฯ คำนึงถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติที่ไหนก็ได้ ... พิจารณา เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการพิจารณา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัจจเวกขณาวสี¹²

จากพระสูตรข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ปัจจเวกขณาวสีนั้น เริ่มต้นได้ตั้งแต่ปฐมฌาน หรืออาจกล่าวได้ว่า มีวิมุตติญาณทัสสนะ สามารถรู้วากิเลสหมตไปเท่าไรและเหลือเท่าไร ตั้งแต่ปฐมฌานได้เช่นกัน ไม่ใช่แต่มีเพียงในระดับอริยบุคคลหรือพระอรหันต์เท่านั้น

ลำดับต่อไปจะศึกษาวิเคราะห์ถึงที่มาและการเกิดขึ้นของวิมุตติญาณทัสสนะ จากเนื้อหาในพระไตรปิฎก ซึ่งคำว่า วิมุตติญาณทัสสนะ ปรากฏอยู่ในหัวข้อธรรมที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตามพบว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในแต่ละหัวข้อธรรม อันจะนำไปสู่ข้อสรุปในการอธิบายลักษณะหรือสภาวะของวิมุตติญาณทัสสนะได้

4. ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ

จากการศึกษาภาพรวมและจำแนกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับวิมุตติญาณทัสสนะไว้เป็น 3 หมวดข้างต้น ในหมวดที่ 2 หมวดธรรมที่เป็นปัจจัยแก่การเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ประกอบด้วยคำว่า ศีล อวิปปฏิสาร ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมานิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิจารณ์ วิมุตติญาณทัสสนะ ดังนี้ เป็นการเกิดคุณธรรมคุณวิเศษอย่างเป็นลำดับ ทำให้ทราบได้ว่าการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะจะต้องมีคุณธรรมคุณวิเศษอย่างอื่นเกิดขึ้นมาก่อน โดยเริ่มตั้งแต่ “ศีล” เป็นลำดับแรกแล้วจึงเป็นอันานิสงส์ปัจจัย

12. ขุ.ปฎิ. 31/85/144 (ไทย.มจร).

ให้เกิดคุณธรรมคุณวิเศษอย่างอื่นต่อ จนกระทั่งเกิด “นิพพิทา-วิราคะ” แล้วจึงเกิด วิมุตติญาณทัสสนะเป็นลำดับสุดท้าย ซึ่งพบพระสูตรที่กล่าวเช่นนี้จำนวน 16 พระสูตร¹³

นอกจากนี้ยังพบว่าบางแห่งปรากฏมีคำว่า “วิมุตติ” เพิ่มขึ้นมาอีกลำดับหนึ่ง ก่อนเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ คือ “นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติ-วิมุตติญาณทัสสนะ” จากการ ศึกษาพบว่ามีความแตกต่างกันจากลำดับทั่วไปที่ไม่มีคำว่าวิมุตติ จึงได้อธิบายเรื่องการ เกิดวิมุตติญาณทัสสนะเป็น 2 รูปแบบ คือ 1. ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะทั่วไป และ 2. ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะที่ปรากฏคำว่า “วิมุตติ”

4.1 ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะทั่วไป

ข้อความที่กล่าวถึงลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะโดยส่วนมากจะกล่าวถึง อานิสงส์ปัจจัยที่ทำให้เกิด สีล สมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ ญาณทัสสนะ ตามลำดับ ซึ่งพบพระสูตรที่กล่าวถึงลำดับทำนองเดียวกันนี้ จำนวน 16 พระสูตร¹⁴ ที่กล่าวถึงอานิสงส์ที่นำไปสู่การเกิดวิมุตติญาณทัสสนะแต่ละลำดับ ตรงกัน ในที่นี้จะยกมาแสดง 5 พระสูตร คือ กัมมัตถยสูตร, สีลสูตร, อินทริยสังวร

-
13. 1. จุฬสังคาม วัฒนนา วิ.อ. 10/700 (ไทย.มมร), 2. อรรถกถาอิสัสตลสูตร ส.ส.อ. 24/520 (ไทย.มมร), 3. อรรถกถาการวสูตร ส.ส.อ. 25/131 (ไทย.มมร), 4. อรรถกถาสีลสูตร ส.ม.อ. 30/198 (ไทย.มมร), 5. อรรถกถาจุทสูตร ส.ม.อ. 30/441 (ไทย.มมร), 6. อรรถกถาปัปสูตร อง.ติก.อ. 34/231 (ไทย.มมร), 7. อรรถกถาอรุเวลสูตร อง.จตุกก.อ. 35/57 (ไทย.มมร), 8. อรรถกถาปฐมหิตสูตร อง.ปญจก.อ. 36/25 (ไทย.มมร), 9. อรรถกถาทุติยเสขสูตร อง.ปญจก.อ. 36/217 (ไทย.มมร), 10. อรรถกถาสีลสูตร อง.ปญจก.อ. 36/245 (ไทย.มมร), 11. อรรถกถาหิริสูตร อง.สตตก.อ. 37/213 (ไทย.มมร), 12. อรรถกถาอังคสูตร อง.ทสก.อ. 38/27 (ไทย.มมร), 13. อรรถกถาปาว่าสูตร ขุ.อุ.อ. 44/111 (ไทย.มมร), 14. อรรถกถาสีลสูตร ขุ.อิติ.อ. 45/659 (ไทย.มมร), 15. อรรถกถาปุณณกมมาวกปัญหานิทเทศ ขุ.จู.อ. 67/97 (ไทย.มมร), 16. อรรถกถาบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนเป็นต้น อภิ.ธ.อ. 79/380 (ไทย.มมร).
 14. นอกเหนือจากพระสูตรที่อยู่ในตารางอีก 11 พระสูตร ดังนี้ 1. ประโยชน์แห่งวินัย วิ.ป. 8/367/552 (ไทย.มจร), 2. ทุสสีลสูตร อง.ปญจก. 22/24/30 (ไทย.มจร), 3. เจตนานกรณียสูตร อง.ทสก. 24/2/3 (ไทย.มจร), 4. ปฐมอุปนิสสูตร อง.ทสก. 24/3/5 (ไทย.มจร), 5. ทุติยอุปนิสสูตร ทสก-เอกาทสกนิบาต 24/4/6–7 (ไทย.มจร), 6. ตติยอุปนิสสูตร อง.ทสก. 24/5/7–8 (ไทย.มจร), 7. กัมมัตถยสูตร อง.ทสก. 24/1/390 (ไทย.มจร), 8. เจตนานกรณียสูตร อง.ทสก. 24/2/391 (ไทย.มจร), 9. ปฐมอุปนิสสูตร อง.ทสก. 24/3/392 (ไทย.มจร), 10. ทุติยอุปนิสสูตร อง.ทสก. 24/4/394 (ไทย.มจร), 11. ตติยอุปนิสสูตร อง.ทสก. 24/5/395 (ไทย.มจร).

สูตร, หิริโอตตปปสูตร, และสติสัมปชัญญสูตร เมื่อนำลำดับของแต่ละพระสูตรมาเปรียบเทียบกัน พบว่ามีความสอดคล้องกันทั้งหมด ดังนี้

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะใน 5 พระสูตร

พระสูตร/ ลำดับ	กัมมัตถิย สูตร ¹⁵	สีลสูตร ¹⁶	อินทริยสังวร สูตร ¹⁷	หิริโอตตปป สูตร ¹⁸	สติสัมปชัญญ สูตร ¹⁹
1					สติสัมปชัญญะ
2				หิริ-โอตตปปะ	หิริ-โอตตปปะ
3			อินทริยสังวร	อินทริยสังวร	อินทริยสังวร
4	ศีล	ศีล	ศีล	ศีล	ศีล
5	อวิปปฏิสาร				
6	ความ ปราโมทย์				
7	ปีติ				
8	ปีสัสทธิ				
9	ความสุข				
10	สมาธิ	สมาธิ	สมาธิ	สัมมาสมาธิ	สัมมาสมาธิ
11	ยถาภูตญาณ ทัสสนะ	ยถาภูตญาณ ทัสสนะ	ยถาภูตญาณ ทัสสนะ	ยถาภูตญาณ ทัสสนะ	ยถาภูตญาณ ทัสสนะ
12	นิพพิทา วิราคะ	นิพพิทา วิราคะ	นิพพิทา วิราคะ	นิพพิทา วิราคะ	นิพพิทา วิราคะ
13	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณทัส สนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ

15. อง.ทสก. 24/1/3 (ไทย.มจร).

16. อง.ปญจก. 22/168/282-283 (ไทย.มจร).

17. อง.ปญจก. 22/50/518-519 (ไทย.มจร).

18. อง.สตตก. 23/65/131 (ไทย.มจร).

19. อง.สตตก. 23/81/405-406 (ไทย.มจร).

จากตารางข้างต้นเห็นได้ว่า เส้นทางหลักที่สอดคล้องกันทุกพระสูตรคือ **วิมุตติญาณทัสสนะ** เกิดจาก**นิพพิทา** **วิราคะ**, **นิพพิทา** **วิราคะ**เกิดจาก**ยถาภูตญาณทัสสนะ**, **ยถาภูตญาณทัสสนะ**เกิดจาก**สมาธิ**, **สมาธิ**เกิดจาก**ศีล**... ซึ่งในกัมมัฏฐานสูตร อธิบายรายละเอียดจากศีลไปถึงสมาธิเพิ่มเข้ามา ส่วนอินทริยสังวรสูตร, หิริโอตตปัสสูตร และ สติสัมปชัญญะสูตร มีกล่าวถึงอินทริยสังวร, หิริ-โอตตปปะ และสติสัมปชัญญะเพิ่มเข้ามาอันเป็นอานิสงส์เป็นคุณธรรมที่ทำให้เกิดศีล

จึงสรุปได้ว่า การเกิดวิมุตติญาณทัสสนะต้องมีลำดับการเกิดโดยเป็นเหตุปัจจัยตามลำดับกัน เริ่มจาก **ศีล - สมาธิ - ยถาภูตญาณทัสสนะ - นิพพิทา - วิราคะ - วิมุตติญาณทัสสนะ** ตามลำดับอันเป็นลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะระดับทั่วไปที่พบได้โดยมาก

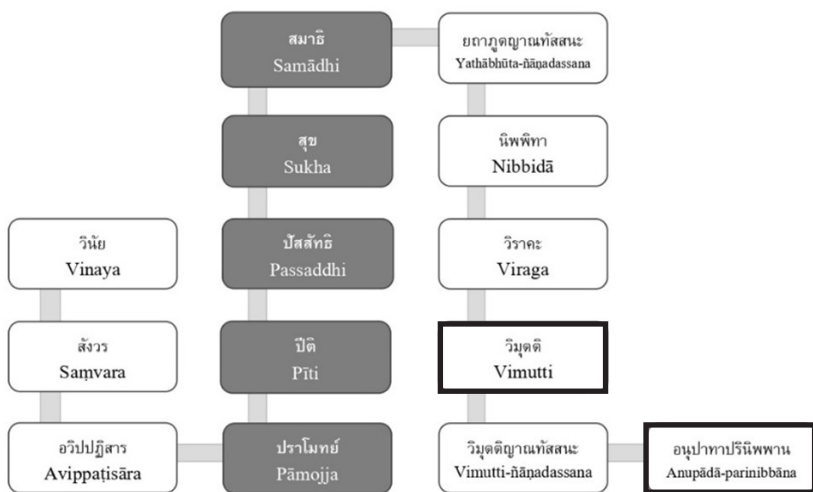
4.2 ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะที่ปรากฏคำว่า “วิมุตติ”

จากคัมภีร์วินัยปิฎก เรื่องประโยชน์แห่งวินัย กล่าวถึงอานิสงส์แห่งวินัยไว้เป็นลำดับ ตั้งแต่วินัยหรือการรักษาศีลและปฏิบัติตามพระวินัย และมีเส้นทาง การเข้าถึงธรรมคล้ายกับข้อ 3.1 ไปจนถึงปลายทางคืออนุปาทาปรินิพพาน ดังนี้

วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ความปิติ ความปิติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามเป็นจริง ความรู้เห็นตามเป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์แก่ความคลายกำหนด ความคลายกำหนดเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่ อนุปาทาปรินิพพาน การกล่าวมีอนุปาทานิพพานนั้นเป็นประโยชน์ การปริกษามี อนุปาทานิพพานนั้นเป็นประโยชน์ ความเป็นปัจจัยกันมีอนุปาทานิพพานนั้น เป็นประโยชน์ ความเจียไสตสัคคมีอนุปาทานิพพานนั้นเป็นประโยชน์ คือ ความพ้นวิเศษแห่งจิตเพราะไม่ยึดมั่น²⁰

20. วิ.ป. 8/366/552 (ไทย.มจร).

ข้อความข้างต้นทำให้ทราบว่า วินัย (การรักษาศีล) เป็นปัจจัยนำไปสู่อนุपाทาปรินิพพานอย่างเป็นลำดับ กล่าวคือ เมื่อมีวินัยแล้วจึงทำให้เกิดคุณธรรมข้ออื่นตามมา คุณธรรมข้อต่อมาเป็นปัจจัยให้เกิดคุณธรรมข้อถัดไป จนกระทั่งท้ายที่สุดเกิดวิมุตติญาณทัสสนะอันเป็นปัจจัยไปสู่อนุपाทาปรินิพพาน ทั้งนี้ได้นำแผนภาพแสดงลำดับดังกล่าวตามพระสูตรมาประกอบ ดังนี้

แผนภาพที่ 1 เส้นทาง การเข้าถึงธรรมตามลำดับประโยชน์แห่งวินัย²¹

จากแผนภาพที่ 1 แสดงให้เห็นเส้นทางจากวินัยไปสู่อนุพาทาปรินิพพาน ซึ่งมีความสอดคล้องกับเนื้อหาใน กัมมัตถยสูตร ตามตารางที่ 2 ในหัวข้อ 4.1 แต่มีส่วนที่แตกต่างกันคือ ในจุฬสังคาม วัณณนา มีคำว่า “วิมุตติ” และ “อนุพาทาปรินิพพาน” ซึ่งเป็นคำที่มีนัยบ่งชี้ถึงการบรรลุธรรมขั้นสูงสุด จึงแตกต่างจากเนื้อหาใน หัวข้อ 4.1 ที่ไม่มีคำว่า “วิมุตติ” และ “อนุพาทาปรินิพพาน” อยู่ในลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ

21. Sanu Mahatthanadull, *Theravāda Buddhist Practice and the Access of Happiness*, (Ayuthaya: Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 2019), Figure 1.

4.3 วิเคราะห์กรณีที่มี “วิมุตติ” เพิ่มขึ้นมา

เมื่อศึกษาความเชื่อมโยงของลำดับคำว่า “นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติ” พบว่ามีรูปแบบที่มี “วิมุตติ” นอกจากในพระวินัยแล้วยังมีในพระสูตรด้วยและพบว่า นิพพิทา-วิราคะ-วิมุตติ เกิดขึ้นโดยเป็นที่อาศัยหรือเป็นเหตุปัจจัยกันตามลำดับ โดย วิมุตติ มีวิราคะเป็นที่อาศัย กล่าวคือวิมุตติมีวิราคะเป็นเหตุปัจจัย ความปรากฏในอุปนิสสูตร ดังนี้

“...อะไรเล่าเป็นที่อาศัย แห่งขยญาณ สิ่งนั้นควรเรียกว่า ‘วิมุตติ’ เรากล่าวว่าแม้วิมุตติก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่อาศัย แห่งวิมุตติ สิ่งนั้นควรเรียกว่า ‘วิราคะ’ เรากล่าวว่าแม้วิราคะก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่อาศัย แห่งวิราคะ สิ่งนั้นควรเรียกว่า ‘นิพพิทา’ เรากล่าวว่าแม้นิพพิทาก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่ อาศัยแห่งนิพพิทา สิ่งนั้นควรเรียกว่า ‘ยถาภูตญาณทัสสนะ’...”²²

จากข้างต้นสามารถถอดความอุปนิสสูตรได้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าบรรลุธรรมแล้วพระองค์รู้อำนาจจิตกิเลสอาสวะได้แล้วอาศัย ขยญาณ เป็นเครื่องรู้ ซึ่งขยญาณนี้เองเกิดขึ้นอยู่โดยอาศัยวิมุตติ และวิมุตติก็เกิดขึ้นอยู่โดยอาศัยวิราคะ วิราคะเกิดขึ้นอยู่โดยอาศัยนิพพิทา นิพพิทาเกิดขึ้นอยู่โดยอาศัยยถาภูตญาณทัสสนะ ...สมาธิ ...สุข ...ปัสสัทธิ ...ปีติ ...ปราโมทย์ ...ศรัทธา ...ทุกข ...ชาติ ...ภพอุปาทานตัณหาเวทนาผัสสะ ...สฬายตนะ ...นามรูป ...วิญญาณ ...สังขาร สังขารเกิดขึ้นอยู่โดยอาศัยอวิชชา เพราะเหตุนี้สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นที่อาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นที่อาศัย...วิราคะมีนิพพิทาเป็นที่อาศัย วิมุตติมีวิราคะเป็นที่อาศัย ขยญาณมี วิมุตติเป็นที่อาศัย

มีข้อสังเกตว่าในอุปนิสสูตร กล่าวถึงการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้าที่ทรงบรรลุอรหัตตผลสามารถกำจัดกิเลสอาสวะได้แล้ว ปรากฏคำว่า “วิมุตติ” เพิ่มเข้ามาเชื่อมโยงกับ นิพพิทา-วิราคะ-ยถาภูตญาณทัสสนะ แตกต่างจากลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะที่ไม่ปรากฏคำว่า “วิมุตติ” จึงเป็นไปได้ว่าพระสูตรที่กล่าวถึง “วิมุตติ” อยู่ในลำดับจะหมายเอาการบรรลุธรรมขั้นสูงสุดนำไปสู่พระนิพพาน ส่วนพระสูตรที่

22. ส.น. 16/23/40-41 (ไทย.มจร).

ไม่มีคำว่า “วิมุตติ” มิได้หมายเอาการบรรลุลุธรรมขั้นสูงสุดแต่เป็นการบรรลุลุธรรมขั้นรองลงมาเท่านั้น

ยิ่งไปกว่านั้นในชั้นอรรถกถาพระวินัยจุฬสังคามวันณนา ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า วิราคะ เป็นอริยมรรค และ วิมุตติ เป็นอรรถัตตผล²³ ทำให้เข้าใจชัดเจนขึ้นว่า วิมุตติญาณทัสสนะที่เกิดขึ้นต่อจากวิราคะ มีอยู่ในทุกลำดับขั้นของการบรรลุลุธรรม คือทั้งโสตาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค แต่วิมุตติญาณทัสสนะที่เกิดขึ้นต่อจากวิมุตติ จะนำไปสู่อรรถัตตผลอันเป็นอนุปาทาปรินิพพาน ซึ่งคำว่า วิมุตติ ที่เพิ่มเข้ามานั้นแสดงให้เห็นว่า สามารถลดกำหนดและละกิเลสได้หมดสิ้น จนเกิดวิมุตติตามมา ถือได้ว่าเป็นวิมุตติระดับอัสวขยญาณ หรือไม่เหลือกิเลสแล้วหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร ทำให้เกิดวิมุตติญาณทัสสนะที่รู้ว่ากิเลสสิ้นหมดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ถึงที่สุดแล้ว ภพหน้าไม่มีอีกแล้ว

สรุปได้ว่า ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ มี 2 ระดับคือ 1. ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะระดับทั่วไป เป็นระดับอริยมรรคมีอยู่ในทุกลำดับขั้นของการบรรลุลุธรรม และ 2. ลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะระดับสูงที่เกิดต่อจากวิมุตติ อันเป็นระดับโลกุตระเกิดในการบรรลุลุธรรมขั้นอรรถัตตผล

5. วิมุตติญาณทัสสนะในธรรมชั้น 5 (ของผู้บรรลุลุธรรมขั้นต่าง ๆ)

ธรรมชั้น 5 ในที่นี้หมายถึง ธรรม 5 ประการที่ควรทำให้แจ้ง²⁴ อันประกอบด้วย คำว่า ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ บางครั้งใช้คำว่า ศีลชั้น 5, สมาธิชั้น 5, ปัญญาชั้น 5, วิมุตติชั้น 5, วิมุตติญาณทัสสนชั้น 5 ในพระไตรปิฎกมีการกล่าวถึงเรื่องธรรมชั้น 5 ประการนี้อยู่หลายแห่ง มักเป็นการกล่าวถึงองค์ประกอบของพระภิกษุที่ดีจะมีธรรม 5 ประการนี้เป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างหนึ่ง

การศึกษาเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะในธรรมชั้น 5 เป็นคุณสมบัติของบุคคลแตกต่างจากเรื่องลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ (ในหัวข้อที่ 3) อย่างไรก็ตาม กลุ่มคำในธรรมชั้น 5 มีความสอดคล้องตรงกับกลุ่มคำในลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะซึ่งได้นำมาเปรียบเทียบกันดังนี้

23. วิ.ป.อ. 10/699 (ไทย.มจร).

24. ที.ปา. 11/355/386 (ไทย.มจร).

ตารางที่ 3 เปรียบเทียบธรรมชั้น กับลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ

พระ สูตร ลำดับ	ธรรมชั้น 5	กัมมัตถิย สูตร	ศีลสูตร	อินทริยสังวร สูตร	ทิริโตนุป สูตร	สติสัมปชัญญ สูตร
1						สติสัมปชัญญะ
2					ทิริและ โตนุปะ	ทิริและ โตนุปะ
3				อินทริยสังวร	อินทริยสังวร	อินทริยสังวร
4	ศีล	ศีล	ศีล	ศีล	ศีล	ศีล
5		อวิปปฏิสาร				
6		ความ ปราโมทย์				
7		ปิต				
8		ปัสสัทธิ				
9		ความสุข				
10	สมาธิ	สมาธิ	สมาธิ	สมาธิ	สมาธิ	สมาธิ
11	ปัญญา	ยถากุตญาณ ทัสสนะ	ยถากุตญาณ ทัสสนะ	ยถากุตญาณ ทัสสนะ	ยถากุตญาณ ทัสสนะ	ยถากุตญาณ ทัสสนะ
12	วิมุตติ	นิพพิทา วिरาคะ	นิพพิทา วिरาคะ	นิพพิทา วिरาคะ	นิพพิทา วिरาคะ	นิพพิทา วिरาคะ
13	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ	วิมุตติญาณ ทัสสนะ

เมื่อเปรียบเทียบลำดับของธรรมชั้น 5 กับลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะจากพระสูตรอื่น ๆ พบว่ามีความสอดคล้องกัน ทำให้เข้าใจได้ว่าวิมุตติญาณทัสสนะจะเกิดขึ้นเมื่อเกิดวิมุตติ ซึ่งอาจสมมติฐานได้ว่าวิมุตติในธรรมชั้น 5 เปรียบได้กับนิพพิทาและวิราคะในหัวข้อที่ 4 จากนั้นจึงเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ โดยมศีลเป็นลำดับแรกเมื่อเกิดศีลแล้วจึงเกิดสมาธิ เมื่อเกิดสมาธิแล้วจึงเกิดปัญญา เมื่อเกิดปัญญาแล้วจึงเกิดวิมุตติ

เมื่อเกิดวิมุตติแล้วจึงเกิดวิมุตติญาณทัสสนะตามลำดับ ทั้งนี้วิมุตติในธรรมชั้นกับวิมุตติในข้อ 4.2 นั้นต่างกันหรือไม่อย่างไรจะวิเคราะห์ในลำดับต่อไป

วิเคราะห์ ความต่างของวิมุตติ ในธรรมชั้นกับวิมุตติในข้อ 4.2

โดยทั่วไปเรื่องธรรมชั้น 5 พบในพระสูตรที่อธิบายถึงคุณสมบัติของภิกษุที่ดี ประพฤติปฏิบัติชอบ เป็นคุณสมบัติที่แสดงให้เห็นว่าบุคคลนั้นเป็นผู้มีคุณธรรมดี เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ควรแก่การเคารพยกย่องหรือสักการะ เพราะได้ฝึกฝนอบรมตนเองมาอย่างดี จึงสามารถเป็นต้นแบบให้กับผู้อื่นได้ ดังเช่นข้อความใน สีสสูตร กล่าวว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดสมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ การเห็นภิกษุเหล่านั้นก็ดี การได้ยินภิกษุเหล่านั้นก็ดี การเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นก็ดี การเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุเหล่านั้นก็ดี การระลึก ถึงภิกษุเหล่านั้นก็ดี การบวชตามภิกษุเหล่านั้นก็ดี เรากล่าวว่า มีอุปการะมาก...²⁵

ดังนั้นธรรมชั้น 5 ประการนี้จึงเป็นคุณสมบัติที่สำคัญที่เกิดแก่ภิกษุหรือบุคคลที่ได้ประพฤติตนตามคำสอนของพระพุทธเจ้า และรวมไปถึงเป็นคุณสมบัติของผู้ที่จะบรรลุธรรมในขั้นต่อ ๆ ไป อาจตีความได้ว่า คำว่า วิมุตติ ในธรรมชั้นหมายถึงคุณสมบัติของบุคคลทั้งที่เป็นเพศและอเพศ²⁶ แตกต่างกับคำว่า วิมุตติ ในหัวข้อ 4.2 ที่หมายถึงการบรรลุธรรมของพระอรหันต์

อีกทั้งยังมีพระสูตรที่ชี้ให้เห็นว่าธรรมชั้นเป็นส่วนหนึ่งของการบรรลุธรรม ตั้งแต่ขั้นพื้นฐาน โดยเรียงลำดับจากธรรมชั้นไปสู่ลำดับฌานและลำดับการบรรลุอริยบุคคลตามลำดับ ของพระสาวกหลังจากการเข้าสมาบัติ ตามที่ปรากฏข้อความในอรรถกถาสัมปสาทนียสูตรดังนี้

25. ส.ม. 19/184/114 (ไทย.มจร).

26. เสขบุคคล หมายถึง บุคคลที่ยังต้องศึกษาอยู่ ความหมายเดียวกับ เสข ผู้ยังต้องศึกษา ได้แก่ พระอริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุหัตถผล ว่าโดยพิสดารมี 7 คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ในโสดาปัตติผล ในสกทาคามีมรรค ในสกทาคามีผล ในอนาคามีมรรคในอนาคามีผล และในอรหัตตมรรค, พุทธเจ้าแต่ระดับเป็น 3 คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คือ พระอรหันต์เรียกว่า อเสขะ. (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 10, อ้างคำว่า “เสขบุคคล”).

พระเถระได้กวาดที่פקกลางวันนั้นแล้ว ปูลาดแผ่นหนัง เอาน้ำจากลักจั่น ชูมือและเท้าให้เย็นแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ 3 ชั้น ทำตามกำหนดเวลาแล้วจึงเข้าผลสมาบัติ. ท่านออกจากสมาบัติด้วยเวลาตามที่ได้กำหนดไว้แล้วเริ่มที่จะระลึกถึงคุณของตน.

ที่นั่น เมื่อท่านกำลังระลึกถึงคุณอยู่ ศีลก็ได้มาปรากฏ ต่อแต่นั้น สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ปฐมฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน อากาสนัญญายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ฯลฯ วิปัสสนาญาณ ฯลฯ ทิพพจักขุญาณ ฯลฯ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล ฯลฯ อรหัตตมรรค อรหัตตผล อตถปฏิสัมภิยา ธรรมปฏิสัมภิยา นิรุตติปฏิสัมภิยา ปฏิภาณปฏิสัมภิยา สวากขารมัญญาน ก็ปรากฏขึ้นตามลำดับ.²⁷

จากข้อความข้างต้น ทำให้ทราบว่า ธรรมชั้นเกิดก่อนปฐมฌาน คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ เกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดปฐมฌานตามลำดับ คำว่า วิมุตติ ในธรรมชั้น 5 จึงมิได้หมายเอาการวิมุตติ ที่หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหมด อย่างอัสวขยญาณ ที่จะบรรลุอรหัตตผล (ในหัวข้อ 4.2) แต่วิมุตติ ในธรรมชั้นเป็นเพียงการยึดเอาเป็นเป้าหมาย ที่จะบรรลุแล้วเริ่มต้นบำเพ็ญฌานตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึง วิปัสสนาญาณและอริยมรรค อริยผล ตามลำดับ

นอกจากพระสูตรข้างต้นแล้วยังมีการกล่าวถึงการเกิดธรรมชั้น 5 ไว้ว่าเกิดขึ้นได้ในบุคคลหลายระดับ ตามที่ปรากฏในอรรถกถาพระวินัย ความว่า “จริงอยู่ เสขบุคคลทั้งหลายมีกัลยาณปุณฺณเป็นต้น จนถึงเป็นพระอรหันต์ ย่อมถึงความนับว่า ภาณุผู้เจริญ เพราะประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ อันเจริญ”²⁸ สรุปได้ว่า วิมุตติญาณทัสสนะตามนัยธรรมชั้น 5 เกิดได้ในบุคคลหลายระดับ ตั้งแต่ระดับกัลยาณปุณฺณ²⁹ หรือเสขบุคคลจนถึงระดับพระอรหันต์

27. ที.ปา.อ. 3/210-211 (ไทย.มมร).

28. วิมทา.อ. 1/773 (ไทย.มมร).

29. กัลยาณปุณฺณ หมายถึง คนธรรมดาที่มีความประพฤติดี, ปุณฺณผู้มีคุณธรรมสูง. (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 10, อ้างคำว่า “ปุณฺณ”).

จากการศึกษาเรื่องธรรมชั้น 5 และลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ทำให้เห็นความสอดคล้องกันว่า การเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ จะต้องมีความสัมพันธ์อย่างอื่นเกิดขึ้นมาก่อน โดยศีลเป็นคุณสมบัติประการแรกและถือเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติจนกระทั่งเกิดวิมุตติญาณทัสสนะในที่สุด ซึ่งทำได้ตั้งแต่ระดับกัลยาณปุถุชนหรือภิกษุทั่วไป กระบวนการนี้ดำเนินไปตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงอรหัตตผล เพียงแต่จะมีรายละเอียดเพิ่มขึ้นในระดับอริยบุคคลดังปรากฏในลำดับการบรรลุธรรม (ในหัวข้อ 4.1 และตารางที่ 3) และละเอียดมากที่สุดตามกระบวนการในหัวข้อ 4.2 ที่ไปถึงอนุปาทาปรินิพพาน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า วิมุตติญาณทัสสนะสามารถอยู่ในระดับโลกียะได้เช่นกัน ดังที่ปรากฏในอรรถกถาตามตารางที่ 1

6. การวิเคราะห์และอภิปราย

จากการศึกษาลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ สอดคล้องกับวิมุตติญาณทัสสนะในธรรมชั้น 5 จึงสามารถแบ่งระดับของวิมุตติญาณทัสสนะในธรรมชั้น 5 โดยพิจารณาจากระดับประเภทของบุคคล ได้เป็น 3 ระดับ ดังนี้

6.1 วิมุตติญาณทัสสนะระดับกัลยาณปุถุชนหรือเสขบุคคล

กัลยาณปุถุชนหรือเสขบุคคล คือบุคคลที่ยังคงมีกิเลสอยู่ นับตั้งแต่ระดับบุคคลที่ยังไม่บรรลุโสดาบันไปจนถึงระดับอนาคามีบุคคล ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ซึ่งวิมุตติญาณทัสสนะของกัลยาณปุถุชนเป็นระดับที่สามารถจัดนิรณได้บางส่วนแล้วแต่ยังหลงเหลือนิรณและกิเลสอยู่ จึงเรียกว่าเสขบุคคล ดังที่วิเคราะห์ในหัวข้อที่ 4 และหัวข้อที่ 5

6.2 วิมุตติญาณทัสสนะระดับพระอรหันต์

พระอรหันต์ คือผู้กำจัดกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว การบรรลุอรหัตตผลเป็นการบรรลุธรรมระดับสูงสุดและผู้ที่บรรลุธรรมขั้นนี้ปรากฏมี วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นคุณธรรมคุณวิเศษประการหนึ่ง เช่น พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระกัสสปะ เป็นต้น ดังปรากฏในมหาโคตติยสูตร พระมหาเถระสนทนากันว่าป่าโคตติยศาลวันพิงงามด้วยภิกษุเช่นไร แล้วนำความไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงรับรองคำตอบ

ของพระมหาเถระแต่ละรูป และตรัสรับรองว่าพระองค์สละเป็นผู้สมบูรณ์พร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ³⁰

6.3 วิมุตติญาณทัสสนะระดับพระพุทเจ้า

วิมุตติญาณทัสสนะนัยธรรมชั้นนี้มีอยู่ในระดับพระพุทเจ้า ยังปรากฏข้อความในการวสุตฺร มีเนื้อหากล่าวถึงการเคารพพระธรรมของพระพุทเจ้า ปรารภเหตุที่พระองค์พิจารณาแล้วเห็นว่าไม่มีผู้ใดจะมีธรรมชั้นอันบริบูรณ์ควรจะเป็นที่สักการะของพระองค์ได้ยิ่งไปกว่าพระองค์เองเลย จึงทรงเคารพในพระธรรมอันตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้ข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงวิมุตติญาณทัสสนะของพระพุทเจ้าความว่า

เราควรสักการะเคารพสมณะ หรือพราหมณ์อื่นแล้วอาศัยอยู่ เพื่อความบริบูรณ์แห่งวิมุตติญาณทัสสนะชั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ แต่ว่า เรายังไม่เห็นสมณะ หรือพราหมณ์อื่นที่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะยิ่งกว่าตน ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ซึ่งเราควรสักการะเคารพแล้วอยู่ อย่างกระนั้นเลย เราควรสักการะเคารพธรรมที่เราตรัสรู้นั้นแหละ แล้วอาศัยอยู่.³¹

จากข้อความดังกล่าวทำให้ทราบว่า พระพุทเจ้าทรงมีวิมุตติญาณทัสสนะ และวิมุตติญาณทัสสนะของพระองค์มีความบริบูรณ์มากที่สุด ผู้อื่นที่จะมีวิมุตติญาณทัสสนะบริบูรณ์ยิ่งไปกว่าพระพุทเจ้านั้นไม่มี จึงสรุปได้ว่า วิมุตติญาณทัสสนะมีอยู่ในระดับพระพุทเจ้าและกล่าวได้ว่าเป็นระดับสูงสุดของวิมุตติญาณทัสสนะ

สรุปได้ว่า ธรรมชั้น 5 ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นได้ในบุคคลตั้งแต่ระดับกัลยาณปुरुชน คือผู้ที่ยังไม่บรรลุธรรมขั้นใดไปจนถึงผู้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดคือพระอรหันต์

ในท่ามกลางการศึกษาเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะที่มีน้อยมาก ยังมี ศาสตราจารย์ พิชัย โยคี ที่ศึกษาธรรมชั้นและการบรรลุธรรม มีความเห็นว่าที่สอดคล้องว่าในแต่ละระดับขั้นของการบรรลุธรรมนั้น ต้องผ่านธรรมชั้น อันประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา

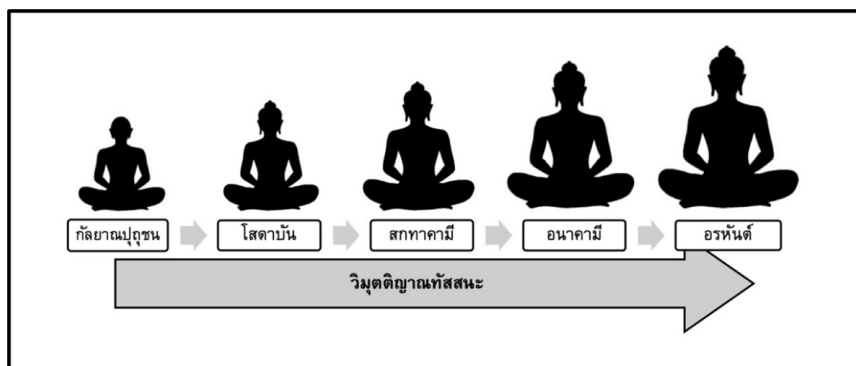
30. ม.ม. 12/342/373 (ไทย.มจร).

31. ส.สค. 15/173/234 (ไทย.มจร).

วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ในทุกระดับชั้น จนไปถึงพระนิพพาน³²

จากการศึกษาการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะในลำดับขั้นการบรรลุนิพพาน และการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะของบุคคลที่บรรลุนิพพานในขั้นต่าง ๆ ทำให้ทราบว่าลำดับขั้นของการบรรลุนิพพานที่มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นองค์ประกอบไม่ได้มีเฉพาะลำดับขั้นสูงสุดที่นำไปสู่การเป็นพระอรหันต์เท่านั้น แต่วิมุตติญาณทัสสนะยังเป็นส่วนประกอบของทุก ๆ ลำดับขั้นของการเข้าสู่สภาวะธรรมที่สูงขึ้น จากอรรถกถาสัมปสาทนียสูตรแสดงให้เห็นว่า ธรรมชั้น 5 คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ มีตั้งแต่ระดับปฐมฌาน ซึ่งเป็นระดับขั้นก่อนจะบรรลุโสดาปัตติผล และยังไม่ถึงระดับพระอรหันต์

วิมุตติญาณทัสสนะ ตามนัยของปัจจุเวกขณะญาณและธรรมชั้น 5 นั้นยืนยันว่าเป็นการรู้สภาวะของการหลุดพ้นกิเลสได้แล้วยังเหลือกิเลสได้อีก จึงอาจกล่าวได้ว่าในทุก ๆ ลำดับขั้นของการบรรลุนิพพานจะต้องอาศัยวิมุตติญาณทัสสนะเป็นหนึ่งในเครื่องมือที่ทำให้รู้ถึงความสำเร็จว่าอยู่ระดับขั้นใด กล่าวคือ วิมุตติญาณทัสสนะเป็นสิ่งที่มียอยู่ในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับกัลยาณปुरुชนผู้บำเพ็ญปฐมฌาน เรื่อยไปจนถึง ระดับโสดาบัน ระดับสกิทาคามี ระดับอนาคามี และระดับอรหันต์ซึ่งเป็นการบรรลุนิพพานระดับสุดท้าย ก็ต้องใช้วิมุตติญาณทัสสนะเช่นกัน ดังแผนภาพด้านล่าง

แผนภาพที่ 2 วิมุตติญาณทัสสนะเกิดในบุคคลระดับต่าง ๆ

32. P.G.Yogi, “The attainment of Buddhahood and Bodhisattvas”, *Bulletin of Tibetology*, (Sikkim : Namgyal Institute of Tibetology, 2001), 10. https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/bot/pdf/bot_2001_03_cover.pdf.

จากตารางที่ 3 พบว่าเมื่อเปรียบเทียบธรรมชั้น 5 กับลำดับการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะจาก 5 พระสูตร เห็นได้ว่ามีลำดับที่สอดคล้องกันโดยเริ่มต้นจากศีลเป็นลำดับแรก อย่างไรก็ตามในพระไตรปิฎกได้กล่าวเรื่องธรรมชั้นในขั้นตอนก่อนบรรลุเป็นพระอรหันต์ในรูปแบบอธิบายโดยพิสดาร แต่ในลำดับขั้นตั้งแต่ปฐมฌานจนกระทั่งถึงอนาคามี ไม่ได้แสดงขั้นตอนละเอียดของธรรมชั้นไว้ ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่ามีความเป็นไปได้ว่า การกล่าวถึงวิมุตติญาณทัสสนะในรูปแบบของธรรมชั้นไม่ได้ถูกกล่าวไว้อย่างละเอียดในทุกระดับ ดังที่ปรากฏในสัมปสาทนียสูตร ที่ไม่ได้ระบุธรรมชั้นในแต่ละขั้นตอนจากปฐมฌานจนถึงทุติยฌาน จนกระทั่งถึงระดับอนาคามี แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าไม่มีกระบวนการของธรรมชั้นเกิดขึ้นในระหว่างขั้นตอนเหล่านั้นหรือกล่าวได้ว่า พระไตรปิฎกแสดงเพียงเนื้อหาส่วนตอนต้นและส่วนตอนท้ายของการบรรลุธรรม โดยมิได้แสดงเนื้อหาธรรมชั้นในส่วนระหว่างกลางไว้อย่างละเอียดหรือละเอียดไว้ในฐานที่เข้าใจดังที่มีเครื่องหมาย ฯลฯ ปรากฏในพระสูตร

7. บทสรุป

ความเข้าใจเดิมโดยทั่วไปมักจะเป็นที่เข้าใจว่า วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นญาณของอริยบุคคลหรืออรหัตผล จากการศึกษาพบว่า วิมุตติญาณทัสสนะ คือความรู้ความเห็นในการหลุดพ้นจากอัสวะกิเลส ตามลำดับขั้นของการบรรลุธรรมแต่ละขั้น วิมุตติญาณทัสสนะเป็นคุณวิเศษที่เกิดขึ้นได้มีเฉพาะในบุคคลที่เป็นอรหันต์หรืออริยบุคคล แต่สามารถมีได้ในกัลยาณปุถุชนที่มีเป้าหมายที่จะบรรลุธรรมขั้นต่าง ๆ และเป็นความรู้ที่ใช้พิจารณาทบทวนกิเลสอัสวะในตนว่าได้หลุดพ้นแล้วเท่าไรและยังมีกิเลสเท่าไรเหลืออยู่บ้าง ในทุก ๆ การปฏิบัติภาวนาตั้งแต่ระดับก่อนปฐมฌานเป็นต้นไป ที่จะต้องมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นองค์ประกอบ วิมุตติญาณทัสสนะจึงไม่ใช่ญาณที่เกิดเฉพาะพระอรหันต์ที่บรรลุธรรมแล้วอย่างที่มีคนเข้าใจกัน แต่ที่เข้าใจอย่างนั้นเพราะอาจจะไปเข้าใจในประเด็นที่อธิบายลำดับเส้นทางการเข้าถึงธรรมในพระวินัย ที่ระบุ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ อนุภาทาปรินิพพาน ซึ่งมีเฉพาะในพระอรหันต์และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น

โดยการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะจะต้องมีศีลที่บริสุทธิ์บริบูรณ์เป็นพื้นฐาน การรักษาศีลจึงเป็นสิ่งสำคัญต่อการหลุดพ้น การเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ และการบรรลุธรรมในที่สุด ดังนั้นจึงควรตระหนักถึงความสำคัญของการรักษาศีลอันเป็นการปฏิบัติในขั้นต้นที่กระทำได้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อตัวผู้ปฏิบัติทั้งต่อชีวิตประจำวันและต่อการเจริญภาวนา

8. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

การศึกษาเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะยังมีแง่มุมอื่น ๆ ที่สามารถค้นคว้าเพิ่มเติมได้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษารื่องวิมุตติญาณทัสสนะและการบรรลุธรรมที่จะนำไปสู่องค์ความรู้ใหม่หรือเกิดความเข้าใจที่ละเอียดลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น ดังนี้

- 1) การศึกษาความแตกต่างระหว่างวิมุตติญาณทัสสนะกับญาณทัสสนะ
- 2) การศึกษาเรื่องคุณสมบัติของธรรมชั้นนี้
- 3) การศึกษาเรื่องเจโตวิมุตติญาณทัสสนะ และปัญญาวิมุตติญาณทัสสนะ
- 4) การศึกษาเรื่องปัจจัยเวทชนในบริบทอื่น ๆ

รายการอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุต 91 เล่ม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.
- สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: บ. ธนาเพรส จำกัด, 2554.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.
- พระครูสุนทรกาญจนาคม. “ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติสัมปชัญญสูตร”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.
- P.G. Yogi. “The attainment of Buddhahood and Bodhisattvas”. *Bulletin of Tibetology*, Sikkim: Namgyal Institute of Tibetology, 2001. 1–13.
- Sanu Mahatthanadull. *Theravāda Buddhist Practice and the Access of Happiness*. Ayuthaya: Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 2019).